

Передмова

Шляхами Греції роз'їжджають цілі ватаги загадкових вершників. Селяни недовірливо дивляться на них зі своєї землі чи з дверей хатин. Досвід навчив їх, що подорожують лише небезпечні люди: солдати, найманці і работорговці. Вони морщать чоло і щось бурмочуть собі під ніс, доки ті не зникають за обрієм. Їм не подобаються озброєні чужинці.

Вершники їдуть, не звертаючи уваги на селян. Вони вже багато місяців видираються на гори, долають ущелини, перетинають долини, переходять убрід річки, плавають від острова до острова. Відколи їм доручили цю чудернацьку місію, вони стали сильнішими й витривалішими. Щоби виконати це завдання, вони мусять постійно ризикувати собою на буремних просторах світу, де майже ніколи не припиняється війна. Вони — мисливці на дуже своєрідну здобич. Мовчазну, лукаву, яка не залишає слідів.

Якби ці бентежні посланці сіли в якій-небудь портовій таверні скуштувати смаженого восьминога з вином, порозмовляти й випити з незнайомцями (здоровий глузд ніколи не дав би їм цього зробити), то могли би багато розповісти про свої подорожі. Вони побували в місцях, спустошених чумою. Ходили випаленими землями, де бачили гарячий попіл руїн і жорстокість воюючих повстанців та найманців. Оскільки багатьох місць ще немає на мапі, вони збивалися зі шляху й цілими днями блукали під нещадним сонцем чи грозами. Їм доводилося пити огидну воду, від якої потім був страшний пронос. Коли падає дощ,

запряжені мулами вози загрузають у калюжах; тоді вони самі тягнуть поклажу з криками та прокльонами, аж доки не падають на коліна, торкаючись обличчям болота. Коли вершників застає ніч далеко від бодай якогось укриття, лише плащі захищають їх від скорпіонів. Вони пізнали тортури вошей, від яких можна втратити розум, і постійний страх перед розбійниками, котрими аж кишать дороги. Коли вершники їдуть безмежними пустельними просторами, їм часто холодіє кров від самої думки, що на них, затамувавши подих, чатують десь за поворотом бандити; що на них накинеться, холоднокрівно вб'ють і пограбують, а гарячі тіла покинуть у кущах.

А як тут не боятися? Цар Єгипту довірив їм великі гроші, а потім відрядив виконувати наказ на інший берег моря. Тоді, всього за кількадесят років по смерті Александра, подорожувати з великою сумою було небезпечно, мало не самогубством. Кинджали грабіжників, заразні хвороби й кораблетрощі загрожували цій недешевій місії провалом, проте фараон усе одно розіслав своїх агентів з країни на берегах Нілу в усіх напрямках, через кордони й великі відстані. Він палко, нетерпляче, ненаситно жадає здобичі, котру для нього, попри незвідані небезпеки, вишукують таємні мисливці.

І селяни, які пильнують біля дверей своїх хатин, і найманці з бандитами округлили б від подиву та недовіри очі й роти, якби дізналися, за чим полюють ті чужоземні вершники.

Книжки. Вони шукали книжки.

Єгипетський двір ревно беріг цю таємницю. Повелитель обох царств, чи не наймогутніша людина своєї доби, віддав би життя (чуже, певна річ, — царі тільки так і чинять), щоб роздобути всі книжки світу для великої Александрійської бібліотеки. Він намагався втілити мрію про всеосяжну, бездоганну бібліотеку, яка охоплюватиме всі праці всіх авторів усіх часів.

Я завжди боюся писати перші рядки, переступати через поріг нової книжки. Коли я обійшла вже всі бібліотеки, коли

зошити аж тріщать від гарячкових нотаток, коли на думку більше не спадає ані слухних, ані навіть безглузких приводів чекати далі, я барюся ще кілька днів, і тоді починаю розуміти, що означає бути боягузкою. Словом, я почуваюся нездбною. Все має бути на місці: тон, почуття гумору, поезія, ритм, обіцянки. Вже мають вимальовуватися ненаписані розділи, які ось-ось народяться — там, у розпліднику слів, обраних для початку. Та як це робиться? Зараз мій багаж — це сумніви. З кожною книжкою я повертаюся у вихідну точку; серце щоразу калатає, як уперше. За словами Марґеріт Дюрас, писати означає намагатися з'ясувати, що ми написали б, якби писали: вона переходить від інфінітива до умовного способу, ніби відчуває, як у неї під ногами розверзлася земля.

Насправді ця справа не надто відрізняється від інших, до яких ми беремося, ще не вмючи їх робити: говорити іншою мовою, водити машину, бути матір'ю. Жити.

Змучена нестерпними сумнівами, вичерпавши всі можливі затримки й відмовки, спекотного липневого вечора я опинилася сам на сам із чистим аркушем. Я вирішила розпочати з образу загадкових мисливців, які чатують на здобич. Я їм симпатизую, мені подобається їхня терплячість, стоїцизм, скільки часу вони витратили, їхня стійкість та адреналін пошуку. Я багато років працювала дослідницею, зазірала у джерела, укладала бібліографію і намагалася знайомитися з історичним матеріалом. Та в момент істини ця реальна задокументована історія, яку я поступово відкриваю для себе, так мене дивує, що навіть проникає у сни й мимохить оформлюється в оповідання. Я відчуваю спокусу побувати в шкурі шукачів книжок на шляхах стародавньої Європи, жорстокої і буремної. А якщо розпочати з оповіді про їхню мандрівку? Це може спрацювати, але як відокремити кістяк фактів від м'язів і крові уяви?

Мені здається, відправна точка цієї мандрівки така ж фантастична, як пошуки копалень царя Соломона чи втраченого ковчега, проте документи засвідчують, що вона справді існувала

в уяві царів Єгипту, які нездужали на манію величі. Можливо, тоді, у III столітті до нашої ери, вперше й востаннє справдилася мрія зібрати у всеосяжній бібліотеці всі книжки світу, без жодного винятку. Сьогодні це нагадує сюжет захопливої абстракції Борхеса — чи, можливо, його велику еротичну фантазію.

За часів цього великого александрійського проекту не існувало ані натяку на міжнародний книжковий ринок. Книжки можна було купити в містах із довгою культурною традицією, але не в молодій Александрії. Тексти оповідають, що фараони використовували безмежні переваги абсолютної влади для збагачення своєї колекції. Те, що неможливо було купити, вони конфісковували. Якщо для отримання омріяної книжки доводилося різати горлянки чи знищувати врожаї, вони віддавали потрібний наказ, примовляючи, що велич їхньої країни важливіша за дрібязкові принципи.

Безперечно, до репертуару вчинків, на які вони були готові заради своїх цілей, належало й шахрайство. Птолемей III жадав оригіналів праць Есхіла, Софокла та Евріпіда, які після прем'єри на театральних фестивалях зберігалися в афінському архіві. Посли фараона попросили позичити ці дорогоцінні сувої, щоб замовити копії прискіпливим писарям. Влада Афін віддала їх під грандіозну заставу: п'ятнадцять талантів срібла, що на сьогодні дорівнює кільком мільйонам доларів. Єгиптяни заплатили, пишномовно подякували, врочисто пообіцяли повернути позичене за, приміром, дванадцять місяців, пророкували собі страшні прокляття, якщо не повернуть книжки в бездоганному стані. А потім, певна річ, привласнили, відмовившись від застави. Афінській владі довелося примиритися з такою наругою. Горда столиця часів Перикла перетворилася на провінційне місто царства, нездатного конкурувати з могутнім Єгиптом, лідером на ринку зерна — тогочасної нафти.

Александрія була найважливішим портовим містом країни і новим осередком її життя. Держави з такою потужною економікою легко зловживають владою. Усі кораблі, які заходили до

Бібліотечної Столиці, незалежно від пункту відправлення, негайно оглядали. Якщо митники знаходили на борту будь-який рукопис, вони його конфісковували, замовляли копію на новому папірусі, повертали її, а оригінал залишали собі. Взяті на абордаж книжки опинялися на стелажах Бібліотеки з короткою нотаткою про походження («трюм корабля»).

На вершині світу не існує занадто щедрих послуг. Кажуть, ніби Птолемей II відрядив посланців до суверенів і правителів усіх країн на землі. У листі з печаткою він люб'язно просив надати для своєї колекції просто-таки все: твори поетів і письменників їхніх королівств, ораторів і філософів, лікарів і віщунів, істориків і всіх інших.

А ще (тут ця історія розпочалася для мене) царі відряджали небезпечними шляхами й морями звіданого світу агентів з повними гаманцями й наказом скупити якнайбільше книжок і скрізь вишукувати найдавніші примірники. Жага до книжок і гроші, які за них платили, принаджували шахраїв і фальсифікаторів. Вони продавали сувої фальшивих цінних текстів, зістарювали папірус, поєднували кілька творів заради більшого обсягу й винаходили інші хитромудрі маніпуляції. Один мудрець із добрим почуттям гумору сфальшував заради розваги кілька праць — вправно прорахованих підробок, справжніх випробувань для жадоби Птолемеїв. Вони мали веселі заголовки, які сьогодні успішно продавалися б, наприклад: «Що не сказав Фулідід». Замінімо Фулідіда Кафкою чи Джойсом і уявімо, яка черга вишикувалася б перед бібліотекою в очікуванні фальсифікатора, який приніс підроблені мемуари та найзаповітніші таємниці письменника.

Та, попри слушні підозри про шахрайство, закупники Бібліотеки боялися прогавити цінну книжку і наразитися на гнів фараона. Цар дуже часто оглядав сувої своєї бібліотеки — з такою самою гордістю, як і військові паради. Він питав Деметрія Фалерського, завідувача Бібліотеки, скільки в ній уже книжок. Тоді Деметрій називав актуальну цифру: «Понад двісті тисяч,

мій Царю; я постараюся, щоби невдовзі їх було п'ятсот тисяч». Жага до книжок, яка спалахнула в Александрії, почала переростати у вибух шаленства.

Я народилася за таких часів й у такій країні, де придбати книжку нескладно. У моїй оселі їх видно скрізь. На етапах інтенсивної роботи, коли я замовляю десятки книжок у бібліотеках, які погоджуються терпіти мої набіги, я складаю їх вежами на стільцях чи навіть на підлозі. Чи розкритими, палітуркою догори, ніби двоххилі дахи у пошуках будинку без стріхи. А зараз, щоби мій дворічний син не м'яв сторінки, я складаю книжки на підголівнику дивана і, сідаючи відпочивати, завважую дотик корінців до підлоги. Якщо порівняти ціну книжок із розміром орендної плати в місті, де я живу, виявляється, що мої книжки — недешеві пожильці. І все-таки я вважаю, що всі вони — від великих альбомів із фотографіями до старих підклеєних кишенькових книжечок, які вічно хочуть захряснути, ніби мідії, — додають оселі тепла.

Екзотизм історії зусиль, мандрівок і покарань заради наповнення стелажів Александрійської бібліотеки може видаватися принадним. Чудернацькі події, пригоди — достеменно як легендарні плавання до Індії в пошуках спецій. Тут і тепер книжки такі звичайні, їм так бракує аури технологічної новизни, що багато хто пророкує їм зникнення. Я раз у раз впадаю у відчай, читаючи газетні статті, які провіщають вимирання книжок: їм на зміну мають прийти електронні пристрої, вони не витримають конкуренції з незліченними варіантами дозвілля. Найсміливіші віщуни вважають, що ми наближаємося до кінця епохи, до справжнього апокаліпсиса зачинених книгарень і спорожнілих бібліотек. Вони неначе натякають, що книжки скоро стоятимуть у вітринах етнографічних музеїв поряд із доісторичними наконечниками списів. Уявивши собі ці картини, я блукаю поглядом по своїх нескінченних батареях книжок і вервечках вінілових платівок та міркую, чи справді наш рідний старий світ скоро зникне.

Ми в цьому впевнені?

Книжка пройшла випробування часом і довела здатність грати в довгу. Коли ми пробуджувалися від сновидінь революцій чи кошмару гуманітарних катастроф, книжка залишалася там, де й була. За словами Умберто Еко, вона належить до тієї самої категорії, що ложка, молоток, колесо чи ножиці. Нічого кращого за ці винаходи придумати неможливо.

Безперечно, блискучі технологічні винаходи цілком здатні повалити стару монархію. Проте ми всі сумуємо за втраченим — світлинами, архівами, старими робітами, спогадами — через те, що вони швидко старіють і виходять з ужитку. Першими пішли пісні на касетах, потім — фільми на VHS. Ми докладаємо нелюдських зусиль, колекціонуючи речі, які виходять з моди під гнітом технологій. Коли з'явився формат DVD, нам сказали, що проблему архівів, нарешті, розв'язано назавжди, а потім знову почали спокушати новими дисками меншого розміру, для яких необхідно купувати нові пристрої. Цікаво, що ми досі можемо прочитати манускрипт, ретельно переписаний понад десять століть тому, зате вже не можемо переглянути відеоплівку чи дискету, якій заледве виповнилося кілька років — хіба тільки вся череда комп'ютерів і програвачів досі зберігається у наших коморах, ніби в музеї вичерпаного терміну придатності.

Не забуваймо, що книжка багато століть була нашою союзницею у війні, про яку не сказано в підручниках з історії. У війні за збереження наших неоціненних витворів: слів, які є всього-на-всього подувом вітру; фантазій, які ми вигадуємо, щоб наділити хаос бодай якимось сенсом і вижити в ньому; істинних, хибних і незмінно тимчасових знань, які допомагають нам лупати тверду скелю свого невігластва.

Ось чому я вирішила зануритися в це дослідження. Спочатку були запитання, міради запитань: коли з'явилися книжки? Яка вона — таємна історія спроб примножити чи винищити їх? Що загубилося в процесі, а що вдалося врятувати? Чому деякі стали класикою? Скільки збитків завдали ікла часу, пазури

вогню, отрута води? Які книжки спалювали в гніві, а які завзято переписували? Ті самі?

Ця оповідь — спроба продовжити пригоди мисливців на книжки. Можна сказати, що мені хотілося б разом з ними (хай це і неймовірно) чатувати на втрачені рукописи, невідомі історії та голоси, які скоро замовкнуть. Можливо, ті мандрівники були всього-на-всього служачками царів з манією величі. Мабуть, вони не розуміли цінності своєї роботи, яка здавалася їм безглуздою, і під час ночівлі просто неба, коли у багатті згасали останні жарини, вони цідили крізь зуби, що їм набридло ризикувати життям заради мрії божевільного. Поза сумнівом, їм хотілося б, щоб їх відрядили у місію, в якій можна піднятися кар'єрними сходами: наприклад, придушити заколот у Нубійській пустелі чи супроводжувати вантаж баркасів на Нілі. Та в мене є підозра, що, вишукуючи сліди всіх книжок, ніби частини розпорошеного скарбу, вони мимохіть заклали підмурки нашого світу.